

Л. Ф. ФОМІНА

Одеський національний політехнічний університет
Одеса, Україна
Електронна пошта: onomastic.ua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9599-5332>

НАЗВИ СУЗІР'ІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ СТАРОГО ЗАВІТУ

У статті розглядаються назви Великої Ведмедиці, Оріона та зоряного скупчення Плеяди у восьми повних перекладах Біблії українською мовою XIX–XXI ст. Крім вступної частини та короткого огляду історії українських перекладів, стаття складається з трьох розділів. У першому розділі проаналізовано давньоєврейські назви *Аш*, *Кіма*, *Кесіль*, які наявні в перекладі Патріарха Філарета (Денисенка) з Синодальної Біблії (1876 р.), а також у перекладі «Біблії нового світу», створеному релігійним товариством «Свідки Єгови». У другому розділі висвітлено народні українські назви, характерні також для всього слов'янського світу, — *Віз*, *Волосожар*, *Квочка*, *Косарі*, що їх використано в першому повному перекладі Біблії українською мовою — Кулішевій Біблії, яка своїм авторитетом створила певну традицію, стверджуючи самобутність і повноцінність української мови, і за цим взірцем пішли І. Огієнко та І. Хоменко. Третій розділ присвячено грецизмам *Плеяди*, *Оріон*, *Арктур* як еквівалентам номінацій, представлених у протографі — Септуагінті, виявленим у перекладі о. Рафаїла. Авторка доходить висновку, що всі перекладачі у своїй духовній роботі мали на увазі зрозумілість, доступність астрономічних назв для православного читача біблійних текстів, але для кожного часу ця мета по-іншому реалізована: якщо для XIX ст. такими зрозумілими були народні назви, то в XX і XXI ст. вони забуваються і більше знайомими стають грецькі за походженням і загальновідомі *Велика Ведмедиця*, *Оріон*, *Плеяди*. Це стосується також перекладу Острозької Біблії, астрономічні назви якої створювалися ще за часів діяльності перших слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія і для нашого часу стали надто застарілими. Авторка констатує, що в астрономічних назвах знайшли відображення різні етнокультури: юдейська космонімія більшою мірою є антропоморфною, а слов'янська, у тому числі українська, відтворює селянський погляд на світ і зоряне небо.

Ключові слова: космоніми, Кулішева Біблія, переклади І. Огієнка та І. Хоменка, новітні переклади Біблії українською мовою.

Вступ. Космоніми (або астроніми), які відтворюють особливості побуту і життєвого устрою різних етносів, національну специфіку світосприйняття, — одні з найдавніших власних назв у людській культурі. Вони мають низку специфічних рис порівняно з іншими класами пропріативів. Це, по-перше, обмеженість пойменованих у народній космонімії зоряних груп. Власне, їх не більше десяти. «Слов'янська народна астронімія, — зауважує М. Рут, — ніколи не обіймала великої кількості об'єктів, оскільки, не будучи ані мисливцями, ані кочівниками, ані мореплавцями, слов'яни не мали потреби

в докладному знанні нічного неба для орієнтації у просторі» [Рут : 200]. По-друге, це множинність номінацій одного астрономічного об'єкта. Наприклад, у «Лінгвокраїнознавчому словнику власних назв української мови» (Зошит 4. Астрономічні назви) для Пояса Орiona вміщено космоніми *Дівка з відрами, Косарі, Чепиги*, для Плеяд — *Волосожар, Стожари, Квочка* [Процик : 31], і це далеко не повна номенклатура українських народних назв для цих зоряних груп. Третьою особливістю є відсутність одно-однозначної відповідності між космонімом і референтом, тобто та сама номінація може належати різним сузір'ям.

Наявні народні космоніми й у книзі, що охоплює тисячолітню історію та мудрість давніх народів, — у Біблії, зокрема в Старому Завіті. Метою нашої статті є спостереження над еквівалентами астрономічних назв у перекладах українських авторів, які брали за основу давньоєврейські, церковнослов'янські, грецькі та інші тексти Святого Письма.

Назви зоряного неба досліджували і зараз досліджують багато науковців: в Україні — Ю. О. Карпенко, в Болгарії — Д. Младенова, Л. Димитрова-Тодорова, у Польщі — М. Гладишова, К. Мошинський, Є. Бартмінський і С. Небжеговська та ін., зосереджуючись головним чином на збиранні й інтерпретації народних номінацій, міфів та інших фольклорних жанрів, прагнучи зафіксувати їх та зберегти від забуття, оскільки вони втрачаються сучасними мовами і культурами. Проблемою космонімів за багатовікове існування Біблії цікавилися численні тлумачі й перекладачі, творці конкорданцій (словників-індексів до Біблії), унаслідок чого виникла велика кількість гіпотез щодо їхньої етимології й співвіднесеності з певними астрооб'єктами. Існує, однак, єдина спеціальна праця на цю тему — монографія італійського астронома Дж. Скіапареллі «Астрономія в Старому Завіті», видана італійською мовою 1903 р. (G. Schiaparelli. *L'astronomia nell'Aantico Testamento*) і перекладена німецькою в 1904 р. (Das Astronomie im Alten Testament). Скіапареллі подає широку картину астрономічних та астрологічних знань давніх юдеїв, наводить космоніми з усіх відомих перекладів Біблії, але не бере до уваги слов'янські. Деякі спостереження над перекладами космонімів у церковнослов'янських текстах подані в наших попередніх працях [Фомина 1982, Фомина 1995]. Однак проблема слов'янських перекладів біблійних астроназв на сьогодні залишається недостатньо вивченою. Що ж до еквівалентності, особливостей їх передачі в українських перекладах, то цією проблемою, як нам відомо, досі ніхто не цікавився, що й визначає новизну даної розвідки.

З історії українських перекладів Біблії. В українській бібліїстиці відомі вісім повних перекладів Святого Письма починаючи з XIX ст. Перший переклад з давньоєврейської мови належить відомому письменникові П. Кулішу, який у 1860 р. розпочав проєкт повного перекладу Біблії, пізніше до нього приєднався учений-фізик і громадський діяч, знавець богослів'я І. Пулюй. «Куліш хотів здійснити переклад Біблії українською мовою, аби довести повноцінність цієї мови, її спроможність передавати найглибші людські переживання. Для нього це був переклад і задля ствердження самотності української мови» [Ухтомський]. Але під час пожежі в 1885 р. рукопис згорів; роботу було відновлено, й після смерті П. Куліша завершено І. Нечуєм-Левицьким та І. Пулюєм. Уперше переклад надруковано Британським біблійним товариством у 1903 р., декілька разів перевидано у Відні, Берліні, Нью-Йорку й Лондоні; у Києві надруковано в

2000 р. Другим за часом перекладом Біблії, включаючи й Старий Завіт, був переклад І. Огієнка (митрополита Іларіона) у Вінніпезі (Канада), замовлений йому Британським біблійним товариством у 1936 р. Однак розпочав він працювати над повним перекладом ще в 1917 р., а закінчив його 1955 р. Біблію було надруковано в Лондоні 1958 р., потім вона вийшла друком у 1962 р. в Канаді, була передрукована в Україні в 1988 р. з нагоди 1000-ліття хрещення Руси і стала найуживанішим текстом Святого Письма в наш час. «Однією з головних особливостей протографів старозавітних книг є їхня мова. Так, загальновідомо, що старозавітні книги для перекладів Кулішевої та Огієнкової Біблії бралися з єврейських масоретських текстів (VI–IX ст.). Однією з головних причин цього були вимоги Біблійних товариств, з якими співпрацювали перекладачі» [Костенко]. Як зазначив один з авторитетних знавців Святого Письма К. Костів, переклад І. Огієнка — «класичний і найкращий з досі існуючих перекладів чи не між усіма слов'янами» [Цит. за: Блошук : 19].

Наступним, третім повним перекладом Біблії став переклад греко-католицького священника І. Хоменка, виданий у Римі 1963 р. у видавництві Отців Василіян. Цей переклад також здійснювався з масоретського тексту (6-те вид. Р. Кіттеля), а тексти, відсутні в єврейському каноні, — з грецької Септуагінти (III–II ст. до н. е.). Про значення цієї роботи пише професор, доктор богослов'я, філософії й мистецтвознавства Д. Степовик: «Хоч третій переклад Біблії — це насамперед здобуток і заслуга Греко-Католицької Церкви <...>, її переклад і видання стали подією всеукраїнського значення. Цим — третім повним — перекладом Біблії (у першому і наступних перевиданнях) користуються не тільки греко-католики, але й православні та протестанти, бо він є видатним якістю мови і точністю переданої думки. Третій переклад о. І. Хоменка, попри його закономірну відмінність від другого перекладу І. Огієнка, є також видатним внеском в українське біблієзнавство і свідчить про безсмертя української мови, як і нації, що цю мову виплекала упродовж віків» [цит. за: Хоменко Іван Софронівич].

Уже в ХХІ ст. в Україні було зроблено кілька новітніх перекладів. Так, Патріарх Філарет (Денисенко) здійснив переклад Святого письма з російської Синодальної редакції 1876 р., орієнтованої головним чином на Септуагінту. Ця праця видана Українською православною церквою Київського патріархату 2004 року.

Видатною подією в українській бібліїстиці стало перевидання в 2006 р. славнозвісної Острозької Біблії (1580–1581 pp.), до церковнослов'янського тексту якої було долучено український переклад, здійснений архімандритом Рафаїлом Турконяком, над яким він працював 30 років. Як зазначив М. Костенко, «це перший український переклад Біблії, що спирається не на масоретські єврейські тексти, а на традиційні церковні» [Костенко], тобто втілює в собі головну текстологічну традицію слов'янських текстів Святого Письма. Ця праця о. Турконяка була відзначена Шевченківською премією. Джерелами Острозької Біблії були Геннадієва біблія 1499 р., південнослов'янські рукописи біблійних текстів, а грецьким джерелом став першодрук Септуагінти 1518–1519 років — грецька Альдинська Біблія, видана у Венеції в друкарні Альда Мануція (1450–1515). Отець Турконяк зробив також переклад Біблії з давньогрецької мови на сучасну літературну українську мову, який вийшов друком у 2011 р., а в 2020 р. під його

керівництвом побачив світ переклад з давньоєврейської (з масоретського тексту).

Новітній переклад Святого Письма літературною українською мовою здійснив також письменник О. Гижа. За основу він узяв переклад російського Синодального тексту, але порівнював його з перекладами своїх українських попередників, а також з іншими слов'янськими перекладами, унаслідок чого вийшов оригінальний і цікавий з текстологічного погляду текст. Книга побачила світ у Києві 2013 року.

Останній, восьмий переклад — «Біблію нового світу» — з англійської мови зробили перекладачі релігійного товариства «Свідки Єгови». Метою анонімних авторів англійського тексту (й відповідно — українського) було якомога точніше передати першоджерело — давньоєврейський (масоретський) текст, але зробили вони це, виходячи зі своєї богословської концепції, через що зазнали критичних відгуків з боку православних священників. «Біблія нового світу» вийшла друком в Україні 2014 року.

Оцінюючи перекладацький доробок, історики Біблії М. Жукалюк і Д. Степовик наголошували: «перекладачі були переконані: народ, що має Біблію рідною мовою, не може бути знищений, мова, якою перекладено Біблію, — безсмертна» [Жукалюк, Степовик : 43].

Давньоєврейські назви сузір'їв у біблійних текстах. Отже, розглянемо перекладні еквіваленти давньоєврейських назв сузір'їв, які використовували українські перекладачі Біблійного кодексу, і спробуємо з'ясувати, що саме вони ставили собі за мету. Нами виявлено три типи такої перекладної еквівалентності: 1) використання першоджерельних єврейських назв; 2) добір українських народних еквівалентів; 3) використання грецьких найменувань. Зрозуміло, що тип еквівалентності залежить насамперед від мови протографа, з якого здійснювався переклад, але однозначного зв'язку тут немає, що ми й покажемо в цій розвідці. Згідно з нашою типологією, розглядатимемо матеріал не в хронологічному порядку перекладів Біблії в Україні, а відповідно до того, з якої мови добиралися еквіваленти астрономічних назв і який тип еквівалентності вони виявляють. І ще одне попереднє зауваження: найбільшу кількість космічних номінацій містить біблійна Книга Йова, у якій знаходимо Венеру, Велику Ведмедицю, Оріона й Плеяди — саме ті об'єкти, що допомагали в давнину орієнтуватися в часі й просторі. У інших частинах Старого Завіту зустрічаються окремі згадки Венери (Ісаї 14:12, 4-та Книга Царів 23:5, Псалтир 109:3, Апокаліпсис 2:28, 22:16), а також номінації Оріона (Ісаї 13:10, Амос 5:8) та Плеяд (Амос 5:8). Розглянемо назви сузір'їв, які є найцікавішими як давні творіння людського духу в контексті наївної картини світу.

Оскільки Біблія написана давньоєврейською мовою (івритом і арамейською), логічно почати наше дослідження саме з назв цієї мови. Єврейські назви збережені у двох розглянутих нами перекладах: у перекладі патріарха Філарета та в «Біблії нового світу». Філарет, як зазначено вище, перекладав Синодальну Біблію (1876 р.) і тому наслідував ті юдейські номінації, які наявні в ній: «Створив Ас, Кесиль і Хима і тайники півдня» (Філарет, Іов 9:9); «Чи можеш ти зв'язати вузол Хима і порушити узи Кесиль? Чи можеш виводити сузір'я у свій час і вести Ас (зірницю) з її дітьми?» (Філарет, Іов 38:31, 32). Порівняймо з Біблією Святого Синоду: «Сотворил Ас, Кесиль и Хима и тайники юга» (СинодБиблия : 544, Иов 9:9); «Можешь ли ты связать узел Хима и разрешить узы Кесиль? Можешь ли выводитъ

созвездия в свое время и вести Ас с ее детьми?» (Синод Библия : 565, Йов 38: 31, 32). Патріарх переклав і примітку: «Сузір'я, що відповідають нинішнім назвам: Ведмедиця, Оріон і Плеяди». Цікаво, що в самій Септуагінті, з якої перекладалася Синодальна Біблія, астрономіації інші (див. нижче), а перекладачі Біблії Синоду використали давньоєврейські, які запозичено з масоретського тексту. Як бачимо, переклад Філарета є досить точним як в загальному сенсі, так і в перекладі астрономічних назв, які стали гапаксами в українському тексті.

Біблійні космоніми відобразили зв'язок з широким ареалом давніх цивілізацій Близького Сходу, тому своїм походженням вони сягають різних мов цього стародавнього культурного регіону.

Велика Ведмедиця, найкрасивіший і найвідоміший об'єкт зоряного неба, у наших перекладачів зазначена як *Ас* (частіше *Аш*), що, на думку дослідників, є частиною арабської назви *Banât Na'ash*. Араби асоціювали це сузір'я з похоронною процесією: чотирикутник — це труна, катафалк або похоронні ноші, а передують їм три зірки *na'ash* — плакальниці, ці неодмінні учасники похорон у Стародавньому Сході. За іншою версією, яку відстоює Скіапареллі, ці три зірки араби називали дочками, що йдуть за катафалком, а Йов назвав їх *дітьми*. Євреї з Аравії та Сирії користувалися спрощеною назвою *Аш*(שׁ) та *Аіш*(שׁוֹ) [Schiaparelli : 52].

Давньоєврейська назва Оріона *Kesil* (כֶּסֶל), яка буквально означає, за даними Р. Аллена, 'дурний', 'безчесний', 'непостійний', можливо, етимологічно пов'язана з *Kislev* — назвою 9-го місяця єврейського календаря, бурхливого листопада–грудня [Allen : 309]. Назва Плеяд *Kimah* в івриті (כִּמָּה) етимологізується від арабського слова *kaume* 'дім' або вавилоно-ассирійського *kimtu, kimmatu* 'сім'я', 'сімейна група' [Allen : 393; Еврейская энциклопедия : 7, 700]. Справді, близьке розташування, скупчення шести-семи видимих неозброєним оком зірок, які становлять Плеяди, давало привід для такого отождоження.

Гebraїзми наявні й у тексті «Біблії нового світу»: «Сузір'я Аш, Кесил, Кіма і сузір'я південного неба — це творива його» (БНС, Йов 9:9), «Чи ти можеш зв'язати кінці сузір'я Кіма або розв'язати мотузки сузір'я Кесіл? Чи можеш вивести сузір'я у його пору? Чи поведеш сузір'я Аш з синами його?» (БНС, Йов 38: 31, 32), «Бог — творець сузір'їв Кіма і Кесіл, він той, хто обертає густу темряву на світанок, а день на темну ніч» (БНС, Амос 5:8).

Зазначимо різні читання єврейської назви Великої Ведмедиці — *Ас* та *Аш*, які пояснюються таким чином: за даними історичної фонетики єврейської мови, літера *шин*(שׁ) почала вимовлятися як [š] не раніше XIII ст. на землях Німеччини, а в церковнослов'янських текстах передавалася кириличною літерою *слово* [Алексеев: 129], варіанти *Хіма* та *Кіма* (Плеяди) з'явилися тому, що в івриті й сьогодні літера *каф*(כּ) вимовляється як звуки [к] або [х].

Отже, етноспецифічні космоніми давньоєврейської мови відтворюють своєрідність картини світу не лише давніх юдеїв, але й тих народів, з якими вони мали тісні контакти впродовж багатьох віків їхньої, часом трагічної, історії.

Народні назви сузір'їв в українських перекладах. П. Куліш та його соратники, І. Огієнко та І. Хоменко, йшли своїм шляхом: вони намагалися донести до свого християнського читача значення іноземних назв, використати зрозумілі й широко відомі українцям космоніми. Тому в Кулішевій Біблії читаємо: «Він створив Віз, Косарів, Квочку і Комори

Півдня» (Куліш, Йов 9 : 9), «Чи міг би ти зв'язати Вузли Квочки? Чи Косаря мотуззя розв'язати?» (Куліш, Йов, 38 : 31, 32). Ті ж самі *Косарі* і *Квочка* наявні в Амоса 5 : 8 та *Косарі* — в Ісаї 13 : 10.

Віз — українська назва Великої Ведмедиці — входить до низки слов'янських назв з тією ж семантикою: п. *wóz*, бр. *коляса*, рос. *воз*, *телега*, *арба*, болг., серб. *Кола* (SłowSSL : 239). Дослідники праїндоевропейської мови Т. В. Гамкрелідзе та В. Вс. Іванов звертають увагу на помітний семантичний паралелізм у номінації цього сузір'я в давніх індоєвропейських народів: дгр. *ǵmaǵa*, лат. *plaustrum*, фриг. *κίκλην*, двн. *wagan*, хет. (шумерограма *giš*, *gigir*) та ін. [Гамкрелідзе, Іванов : 2, 686]. Отже, назви, які в різній національній лексемній реалізації вказують на воза, є спільною семантичною спадщиною від давньої прамови.

Лексемою *Косарі* із сингулятивним варіантом *Косар* позначене в Кулішовому перекладі сузір'я Оріон. Назва Оріона або його Пояса *Косарі* / *Косар* (частіше множинна форма, оскільки йдеться про три зірки) досить поширена на території Славії, пор. п. *Kosiarze*, *Kośniki*, бр., рос. *Косарі*, які разом із *Возом*, *Квочкою*, *Чумацьким Шляхом* відбивають головним чином сільськогосподарський спосіб життя давнього слов'янина і побутову зоряну картину світу.

Назва *Квочка* для зіркового скупчення в сузір'ї Тельця також характерна для слов'янського світу. Такі назви, як *Kura*, *Kwoczka*, *Kwoczka z kurczętami*, відомі українцям, чехам, словакам, полякам, болгарам, росіянам (SłowSSL : 246); семантику 'квочка' має й німецька назва Плеяд *Gluckhenne*.

У І. Огієнка знаходимо в Книзі Йова та в Амоса для цієї зоряної групи назву *Волосожар*: «Він Вова створив, Оріона та Волосожара, та зорі південні» (Огієнко, Йов 9 : 9), «Той, хто Волосожара й Оріона створив» (Огієнко, Амос 5 : 8).

Існує принаймні дві інтерпретації цього космоніма: багато вчених указує на можливий зв'язок з ім'ям бога багатства і добробуту *Волосом* / *Велесом* у першій частині та зі словом *жар* у другій. Однак, як наголошено в «Етимологічному словнику української мови», «стосунок між псл. *Volsъ "Волос" і терміном *Волосожар* залишається нез'ясованим» (ЕСУМ : I, 421). Ю. О. Карпенко висловлює думку, що назва утворена від лексеми *волосы*, тобто розуміє її як пасмо волосся, посилаючись на рос. *Волосьянка* [Карпенко : 50–51].

Проте в перекладі І. Огієнка не обійшлося без lapsus lingua щодо астрономічного контексту: «Чи виведеш часу свого Зодіяка, чи Вова з синами його попроведиш?» — питає Яхве у Йова. У єврейському тексті тут йдеться про дітей, які з'явилися, як зазначено вище, під впливом арабського бачення фігури Великої Ведмедиці у вигляді похоронного обряду, а механічна заміна *Аш* на *Вова* викликає здивування: звідки у Вова його сини?

Священник І. Хоменко користувався при перекладі Біблії науково усталеними масоретськими текстами та Александрійською редакцією Септуагінти у виданні А. Ральфса [Хоменко], але також уживає народні назви *Віз*, *Косарі*, *Квочка*, і в нього знову зустрічаємо дивовижного *Вова з його дітьми* (Хоменко, Йов 38 : 32). Мабуть, не завжди вдало можна поєднати давні біблійні назви з їхньою своєрідною семантикою з народними українськими космонімами і, безумовно, слід брати до уваги найближчий контекст.

Грецизми в перекладах астрономічних назв. Архімандрит Рафаїл (Р. Турконяк), перекладаючи Острозьку Біблію, не зберігає наявних у ній назв. Порівняймо два фрагменти (Йов, 9 : 9): «Він творить Плеяди, і Есперою Він її назвав, рай на півдні Він поклав» — «**твора и власожельца, и прохо(д)ню наре(к)тѹ рая южь наложѹ**» (треба: **южня ложа**. — Л. Ф.) (ОБ : 857). Як бачимо, переклад близький, за винятком астрономічних назв. Лексема **власожельць** у церковнослов'янських текстах позначала зоряну групу Плеяд; для читача ХХІ ст. вона була вже застарілою, незрозумілою і справді потребувала заміни. Грецька за походженням назва *Плеяди* (*Πλειάδες*) увійшла до наукової астрономічної номенклатури і тому зайняла своє передбачуване місце в перекладі. Планету Венера о. Рафаїл позначив також грецькою транслітерацією *Еспера*, замінивши чоловічий рід (*ὀέσπερος* 'вечірня зірка', чол. р.) на жіночий, мабуть, під впливом назви **проходня** або маючи на увазі богиню краси (Венеру), фантазією народів перенесену на зоряне небо. Що ж до назви **проходня**, то вона є гапаксом, створеним для того перекладу Книги Йова, з якого її було переписано в Київській Русі. За даними біблієзнавців, перший переклад цієї релігійно-філософської поеми належить просвітителю слов'ян Мефодію або перекладачам з близького до нього кола [Алексеев : 110, 145].

У другому пасажі про зоряне небо Бог, підкреслюючи свою всемогутність, питає Йова: «Чи ти зрозумів зв'язок Плеяди і відкрив загорожу Оріона? Або чи відкриєш звізду в її часі і Вечірню зорю притягнеш за її чуб?» і відповідно в Острозькій Біблії: «**разѹмѹ(л) же ли еси сооѹзѹ власожели(щ)и ограженіе кроѹжилицѹ ѿтверзлѹєси или ѿвръзєши звѣздѹ въвремя ея ивечерню звѣздѹ власы ея привлєчєши ли**» (ОБ : 883; Йов, 38 : 31, 32). Отже, у цілком адекватному перекладі (крім, мабуть, *чуба*) замість церковнослов'янзмів **власожелиници** (як твірного для попереднього **власожельць**) та **кроѹжилицы** вжито грецькі за походженням *Плеяди* (*Πλειάδες*) й *Оріон* (*Ὠρίων*), знайомі ерудованому сучасному читачеві зі шкільної лави.

У перекладі отця Рафаїла з давньогрецької мови (Септуагінти) ті самі місця не абсолютно тотожні попереднім, але відтворюють космоніми грецького тексту. Так, у Йова, 9:9 читаємо: «Він, що творить Плеяду і Есперу і Арктура і кімнати півдня» (Рафаїл 2011) — «ὁ ποιῶν Πλειάδα καὶ Ἑσπερον καὶ Ἀρκτοῦρον καὶ ταμίεια νότου» (Septuaginta, Іов 9 : 9). Тут коментаря потребує назва *Арктур*. У сучасній астрономічній номенклатурі *Арктур* є номінацією головної зірки сузір'я Волопаса (α Boo), уведеною ще Гіппархом (II ст. до н. е.) і повтореною Клавдієм Птолемеєм у його відомому «Альмагесті» (близько 150 р. н. е.). Грецьке *ἀρκτοῦρος* «сторож ведмедя» утворене від *ἄρκτος* «ведмідь» і з'явилося, на нашу думку, на основі метонімії в Септуагінті, а потім і у Вульгаті (*Arcturus*) як переклад єврейської назви *Аш* і в адаптованій до граматичної системи української мови формі, без характерної грецької флексії потрапляє до перекладу о. Турконяка.

Переклад письменника О. Гижі в аспекті тлумачення астрономічних назв відрізняється еклектизмом, пор.: «Він утворив Ведмедицю, Оріона і Волосожара і скарбницю півдня» (Гижа, Йов, 9 : 9), «Чи можеш зав'язати вузол Волосожарові і розв'язати віжки Оріонові? Чи можеш виводити сузір'я у свій час і вести Велику Ведмедицю з її дітьми?» (Гижа, Йов, 38 : 31, 32). *Велика Ведмедиця* й *Оріон* — назви з наукової астрономічної номенклатури, які ґрунтуються на грецькій міфології: *Велика Ведмедиця*

на міфі про німфу Каллісто, яку ревнива Гера перетворила на ведмедицю, *Оріон* — ім'я міфічного героя, мисливця, велетня, якого покохала богиня Еос і який загинув від стріл Артеміди. Зауважимо, що лексичне оточення *Оріона* в тексті Книги Йова у різних перекладачів (*розв'язати мотузки сузір'я Кесіл, порушити узи Кесиль, розв'язати віжки Оріонові, відкрити загорожу Оріона*) пов'язане з біблійним міфом про мисливця й велетня Німрода (Німврода), ідолопоклонника, «який під'юджував народ проти Яхве» [Мейлах : 2, 218], за що і був прикутий до неба віжками або мотузками, які й позначено в ОБ лексемою **кр҃ужилици**. Про зв'язок міфічного Німрода з космонімом *Оріон* та його церковнослов'янськими еквівалентами *кружилия, кро҃ужилици* розповідається в «Хроніці Іоанна Малали»: «**Родижеся ннѣ от колѣна Хамова Х҃усть именем мѣрин, иж род Неврода гѣганта <...> дѣл с҃уща вѣ звѣздах несных е҃гож наричють кр҃ужилиа (Ωρίωνα)**» (XVст., оригінал XIIIст.) (СлРЯ XI–XII вв. : 8, 85).

Волосожар — уже згадуване народне найменування Плеяд (інколи й Оріона), відоме в Україні та більшою мірою в Росії, де воно має велику кількість варіантів: *Весажары, Висажары, Ворожары, Сожары* та ін. [Рут : 84]. У перекладі О. Гижі читаємо: «Хто утворив семизір'я та Оріона, і перетворив смертну тінь на ясний ранок <...> / Господь — ймення Йому!» (Гижа, Амос 5 : 8). *Семизір'я* (хоча й написано з маленької літери) є космонімом, еквівалентом юдейського *Кіма*, тобто позначає скупчення Плеяд. На нашу думку, взірцем для вживання цієї назви слугував російський переклад С. С. Аверінцева, у якому в Книзі Йова (9:9) знаходимо: «Он создал Медведицу и Кесиль, Семизвездье и дома южных планет» [Аверинцев 2004 : 325]. Отже, *Семизір'я* є словотвірною калькою назви *Семизвездье*, яка існує в російській народній космонімії і частіше називає Велику Ведмедицю; аналогічний космонім відомий у німців для Плеяд — *Siebengestirn* [Рут : 61–62]. Отже, переклад астрономічних назв О. Гижі характеризується строкатістю: включає наукові номенклатурні назви *Велика Ведмедиця, Оріон*, народний космонім *Волосожар*, а також кальковану назву *Семизір'я*. Однак це не применшує значення ще одного перекладу Біблійного кодексу сучасною літературною українською мовою.

Висновки. Розглянувши еквіваленти астрономічних назв, зокрема сузір'їв, у восьми українських перекладах Біблійних книг, ми дійшли таких висновків.

1. Головним пріоритетом усіх перекладачів була установка на доступність, зрозумілість біблійної космонімії православному читачеві цієї мудрої Книги. Але реалізація поставленої мети досягалася по-різному. Якщо для XIX ст. (Кулішева Біблія) такими зрозумілими були народні назви: *Віз, Косарі, Квочка*, то в XX і XXI ст. вони забуваються і більш знайомими стають грецькі за походженням і широковідомі *Велика Ведмедиця, Оріон, Плеяди* (переклади о. Рафаїла та О. Гижі). Це стосується також перекладу Острозької Біблії, астрономічні назви якої створювалися ще за часів діяльності перших слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, і, звичайно, для сучасного реципієнта стали надто застарілими.

2. Кулішева Біблія як авторитетне джерело створила певну традицію в цій царині, маючи на увазі довести повноцінність та самобутність української мови, і наступні перекладачі І. Огієнко та І. Хоменко йшли за цим взірцем.

3. Другою важливою метою українських перекладачів було відтворення наявних у оригіналі назв. Переклад пропріативів завжди становить проблему,

і космоніми не є винятками. Складність атрибуції, пошук відповідності між назвою і об'єктом зоряного неба, численність інтерпретацій були підґрунтям для прямого перекладу — збереження наявних у текстах позначень, зокрема давньоєврейських *Аш (Ас), Кіма, Кесіль*.

4. Космоніми — етноспецифічні мовні одиниці, які репрезентують різні картини світу, різні способи світобачення: юдейська космонімія більшою мірою є антропоморфною. Тут знаходимо образ похоронного обряду, сімейну групу, міфічного велетня Німрода, а слов'янська, у тому числі українська, відтворює побутовий, селянський погляд на світ і зоряне небо.

5. Усі перекладачі, виконуючи титанічну роботу з перекладу Вічної Книги — Біблії, за всіма правилами перекладацького мистецтва, зробили значний внесок у розвиток української православної культури і донесли до простого мирянина величне Слово Боже рідною мовою.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверинцев С. С. Книга Иова. *Аверинцев Сергей. Собрание сочинений. Переводы.* Киев : Дух і Літера, 2004. С. 312–378.
- Алексеев А. А. Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 189 с.
- Блошук О. Професор Іван Огієнко. *Слово вчителю.* 2007. № 1. С. 16–19.
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : в 2 ч. Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. 1409 с.
- Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ : Вид. Укр. Бібл. т-ва, 2003. 176 с.
- Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / под общ. ред. Л. Каценельсона, Д. Г. Гинцбурга : в 16 т. Санкт-Петербург : Изд. О-ва для науч. евр. изданий и изд-ва Брокгауз-Ефрон, 1910. Т. 7. 484 с.
- Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. Москва : Наука, 1981. 184 с.
- Костенко М. Текстологічні особливості протографів новозавітних і старозавітних книг в українській перекладній традиції. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kostenko_Mykola/Tekstolohichni_osoblyvosti_protografiv_novozavitnykh_i_starozavitnykh_knyh_v_ukrainskii_perekladatsk.pdf. (дата звернення: 23.01.2020).
- Мейлах М. Б. Нимврод. *Мифы народов мира : Энциклопедия* : в 2 т. Москва : Сов. энциклопедия, 1988. Т. 2 (К–Я). С. 218–219.
- Процик І. Основні аспекти укладання Лінгвокраїнознавчого словника власних назв української мови. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. № 593. С. 30–32. URL: vlp.com.ua/files/07_37pdf (дата звернення: 18.05.2020).
- Рут М. Э. Словарь астронимов. Звездное небо по-русски. Москва : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010. 288 с.
- Ухтомський А. Історія перекладів Біблії українською мовою. URL: <https://www.religion.in.ua/main/history/37036-istoriya-perekladiv-bibliyi-ukrayinskoyu-movoyu> (дата звернення: 03.05.2020).
- Фомина Л. Ф. Названия созвездий в древнеболгарских памятниках. *Paleobulgarica. Старобългаристика*. VI (1982), 4. С. 32–36.
- Фомина Л. Ф. Роль Иоанна Экзарха Болгарского в развитии восточнославянской астрономии. *Преславска книжовна школа*. Шумен; София : Св. Климент Охридски, 1995. Т. 1. С. 269–276.
- Хоменко Іван Софронівч. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Хоменко_Іван_Софронівч. (дата звернення: 27.04.2020).

Allen R. Star names. Their Lore and Meaning. New York : Dover Publications, 1963. 592 p.
Schiaparelli G. Das Astronomie im Alten Testament. Gieszen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung, 1904. 158 S. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004424281#?page0> (дата звернення: 04.04. 2020).

ДЖЕРЕЛА

Гижка	Українська Біблія. Новітній переклад Олександра Гижі. Київ : Друк. КТ «Забеліна-Фільковська», 2013. 1210 с.
БНС	Біблія. Переклад нового світу. Б. м. : Вид. т-ва «Вартова башта», 2014. 1800 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1982–2012.
Куліш	Святе Письмо Старого і Нового Завіту русько-українською мовою / пер. П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького. Відень : Вид. Брит. і Закордон. Бібл. т-ва, 1903. 455 с.
ОБ	Библія сирѣч книги Ветхаго и Новаго завѣта по языку словенску. Острог, 1581. Львів : Благод. фонд «Книга», 2006. 1957 с.
Огієнко	Біблія або Книги святого Письма Старого і Нового Заповіту із давньоєврейської й грецької наново перекладена. 988–1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко) (дата звернення: 04.05.2020).
Рафаїл 2011	Біблія Або Книги Святого письма Старого та Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена ієромонахом о. Рафаїлом (Романом Турконяком). Б. м. : Вид. Укр. Бібл. т-ва, 2011. 1213 с.
СинодБиблія	Книги Священного Писання Ветхого и Нового Завета. Канонические. В русском переводе. С параллельными местами. Москва : Изд. Всесоюз. совета христиан-баптистов, 1968. 925 с.; 292 с., ил.
СлРЯ XI–XII вв.	Словарь русского языка XI–XII вв. / гл. ред. Ф. П. Филин. Москва : Наука, 1981. Вып. 8.
Філарет	Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями / пер. Патріарха Філарета (Денисенка). Київ : Вид. Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
Хоменко	Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. Б. м. : Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 2007. URL: https://ukrbible.at.ua/ (дата звернення: 27.04.2020).
Septuaginta	Septuaginta graece Id est Vetus Testamentum graece iuxta XXL / interpretes edidit Alfred Rahlfs. URL: https://manuscript-bible-ru . (дата звернення: 03.04.2020).
SłowSSL	Słownik stereotypów i symboli ludowych / red.: J. Bartmiński, S. Niebrzegowska. Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu M.Curie-Skłodowskiej, 1996. T. 1. Kosmos. 439 s.

REFERENCES

- Alekseev A. A. (1999). Tekstologiya slavyanskoj Biblii. Saint Petersburg: «Dmitrij Bulanin». [In Russian].
Allen R. (1963). Star names. Their Lore and Meaning. New York: Dover Publications.

- Averincev S. S. (2004). *Kniga Iova. Averincev Sergej. Sobranie sochinenij. Perevody.* Kyiv: Dukh i Litera, 312–378. [In Russian].
- Bloshchuk O. (2007). Profesor Ivan Ohienko. *Slovo vchyteliu* (1), 16–19. [In Ukrainian].
- Evrejskaya enciklopediya. *Svod znanij o evrejskij i ego kulture v proshlom i nastoyashchem.* (1910). Vol. 7. Saint Petersburg: Brokgauz, Efron. [In Russian].
- Fomina L. F. (1982). Nazvaniya sozvezdij v drevnebolgarskih pamyatnikah. *Paleobulgarica. Starobolgaristika*, VI (4), 32–36. [In Russian].
- Fomina L. F. (1995). Rol' Ioanna Ekzarha Bolgarskogo v razvitii vostochnoslavyanskoj astronomii. *Preslavska knizhovna shkola.* Vol. 1: Izsledvaniya i materiali. Shumen; Sofiya: Sv. Kliment Ohridski. 269–276. [In Russian].
- Gamkrelidze T. V., Ivanov V. V. (1984). Indoevropskij yazyk i indoevropejcy. Rekonstrukciya i istoriko-tipologicheskij analiz prayazyka i protokultury: in 2 p. Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta. [In Russian].
- Karpenko Yu. A. (1981). Nazvaniya zvezdnogo neba. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Khomenko Ivan Sofronovych. *Wikipedia.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Хоменко_Іван_Софронович. (last accessed: 27.04.2020). [In Ukrainian].
- Kostenko M. Tekstolohichni osoblyvosti protohrafiv novozavitnykh i starozavitnykh knyh v ukraïnskii perekladnii tradytsii. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kostenko_Mykola/Tekstolohichni_osoblyvosti_protohrafiv_novozavitnykh_i_starozavitnykh_knyh_v_ukraïnskii_perekladatsk.pdf. (last accessed: 23.01.2020). [In Ukrainian].
- Mejlah M. B. Nimvrod. (1988) *Mify narodov mira: Enciklopediya:* in 2 vols. Vol. 2. Moscow: Sovetskaya enciklopediya, 218–219. [In Russian].
- Protsyk I. (2007). Osnovni aspekty ukladannia Linhvokrainoznavchoho slovnyka vlasnykh nazv ukrayinskoï movy. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, (593), 30–32. URL: vlp.com.ua/files/07_37pdf. (last accessed: 18.05.2020). [In Ukrainian].
- Rut M. E. (2010). Slovar' astronimov. Zvezdnoe nebo po-russki. Moscow: AST-PRESS KNIGA. [In Russian].
- Schiaparelli G. (1904). *Das Astronomie im Alten Testament.* Gieszen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004424281#?page0>. (last accessed: 04.04.2020).
- Ukhtomskiy A. Istoriia perekladiv Biblii ukraïnskoïu movoiu. URL: <https://www.religion.in.ua/main/history/37084-istoriya-perekladiv-bibliyi-ukrayinskoyu-movoyu>. (last accessed: 03.05.2020). [In Ukrainian].
- Zhukaliuk M., Stepovyk D. (2003). Korotka istoriia perekladiv Biblii ukraïnskoïu movoiu. Kyiv: Vydavnytstvo Ukraïnskoho Bibliinoho tovarystva. [In Ukrainian].

SOURCES

BNS	Bibliia. Pereklad novoho svitu. Published by «Vartova bashta», 2014. [In Ukrainian].
ESUM	Etymolohichniy slovnyk ukraïnskoï movy. (1982). Vol. 1. O. S. Melnychuk (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
Filaret	Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu v ukraïnskomy pereklad i z paralelnymy mistsiamy / Patriarkh Filaret (Denysenko) (Transl.). Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoï Patriarkhii Ukraïnskoï Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. [In Ukrainian].
Hyzha	Ukraïnska Bibliia / Novitnii pereklad Oleksandra Hyzhi. Kyiv: Komandyntne tovarystvo «Zabelina-Filkovska», 2013. [In Ukrainian].
Khomenko	Sviate Pysmo Staroho i Novoho Zavitu. Povnyi pereklad, zdiisnenyi za oryhylnymy yevreiskymy, arameiskymy ta hretskymy tekstamy.

- B. m: Vydavnytstvo Ottziv Vasylian «Misioner», 2007. URL: <https://ukrbible.at.ua/> (last accessed: 27.04.2020). [In Ukrainian].
- Kulish Sviatе Pysmo Staroho i Novoho Zavitu rusko-ukrainskoіu movoiu. Vіen: Vydavnytstvo Brytanskoho i Zakordonnoho Bibliinoho tovarystva, 1904. [In Ukrainian].
- OB Bibliya sirēch knigi Vethago i Novago zavēta po yazyku Slovēnsku. Ostrog, 1581. Lviv: Blahodiinyi fond «Knyha», 2006. [In Old Ukrainian].
- Ohienko Bibliia abo Knyhy sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zavitu iz davnioievreiskoi i hretskoi nanovo perekladena. I. Ohienko (Transl.), 988–1988. Yuvileine vydannia z nahody tysiacholittia khrystianstva v Ukraini. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієн\(ко\)\)](https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієн(ко))) (last accessed: 04.05.2020). [In Ukrainian].
- Rafail 2011 Bibliia abo Knyhy Sviatoho pysma Staroho ta Novoho Zapovitu iz movy davnioievreiskoi i hretskoi na ukrainsku doslivno nanovo perekladena iieromonakhom o. Rafailom (Romanom Turkoniakom). B. m: Vydavnytstvo Ukrainskoho Bibliinoho tovarystva, 2011. [In Ukrainian].
- Septuaginta Septuaginta graece Id est Vetus Testamentum graece iuxta XXL interpretes edidit Alfred Rahlfs. URL: <https://manuscript-bible-ru>. (last accessed: 03.04.2020).
- Sinod Bibliya Knigi Svyashchennogo Pisaniya Vethogo i Novogo Zaveta. Kanonicheskie. V russkom perevode. S parallel'nymi mestami. Moscow: Izdatel'stvo Vsesoyuznogo soveta hristian-baptistov, 1968. [In Russian].
- SłowSSL Słownik stereotypów i symboli ludowych. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska (Eds.). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 1996. T. 1. Kosmos.
- SRYa XI–XII vv. Slovar' russkogo yazyka XI–XII vv. (1981). Iss. 8. F. P. Filin (Chief Ed.). Moscow: Nauka. [In Russian].

L. F. FOMINA

Odesa National Polytechnical University
Odesa, Ukraine
E-mail: onomastic.ua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9599-5332>

CONSTELLATION NAMES IN UKRAINIAN TRANSLATIONS OF THE BIBLE

The article explores the names of The Great Bear, Orion and the star constellation of Pleiades in the eight full translations of the Bible into the Ukrainian language of XIX–XXI c. Besides the Introduction and the Brief summary of the Ukrainian translations history, the article is made up of three sections. In the first section we analyze the ancient Hebrew names, such as *Ash*, *Kima* and *Kesil*, which are found in the translation by Patriarch Philaret (Denysenko) of the Synodic Bible (1876), and also in the New World Translation, made by the religious society “Jehovah’s Witnesses”. The second chapter focuses on the folk Ukrainian names, also typical for the whole Slavic world, such as *Viz*, *Volosozhar*, *Kvochka*, *Kosari*, used in the first full translation of the Bible into Ukrainian — Kulish’s Bible, which, by its authority, has created a certain tradition, proclaiming the authenticity and comprehensiveness of the Ukrainian language, and has become the standard, later followed by Ivan Ogiyenko and Ivan Khomenko. The third section is dedicated to such Graecisms as *Pleiads*, *Orion*, *Arcturus*, being equivalents for the nominations, presented in the protograph Septuaginta, found in the translation by Father Raphael. The author comes to the conclusion that all the translators in their clerical work aimed to make the

astronomic names available and understandable to the orthodox reader of the biblical texts, but for each period of time this aim was achieved differently: if for the XIX century such understandable ones were folk names, in XX and XXI centuries they have been forgotten and replaced by the more familiar Greek-originated and common *The Great Bear, Orion and Pleiads*. This concerns also the translation of the Ostrog Bible, whose astronomic names had been formed in the times of the first Slavic enlighteners Cyril and Methodius and have become too archaic for our times. The author states that different ethno-cultures have been reflected in the astronomical names: Judaic cosmonymy is more of the anthropomorphic character, while Slavic, including the Ukrainian one, reflects the villatic view to the world and the sky of stars.

Keywords: cosmonyms, the Kulish's Bible, translations by I. Ohiyenko and I. Khomenko, the latest translations of the Bible into Ukrainian.

Дата надходження до редакції — 14.05.2020

Дата затвердження редакцією — 28.05.2020